

WOJCIECH CHUDZIAK (Toruń)

Z BADAŃ NAD KONSTRUKCJĄ ZRĘBOWĄ NA NIŻU POLSKIM WE
WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU

Budownictwo mieszkalne na obszarach Słowiańszczyzny Zachodniej nie miało jednolitego charakteru. Już w najstarszym okresie (VI - VII w.) wczesnego średniowiecza wyraźnie wyodrębniły się dwie strefy: południowo-wschodnia, gdzie występowały regularne kwadratowe półziemianki o ścianach wykonanych w konstrukcji słupowej lub zrębowej; oraz północno-zachodnia, gdzie ślady budownictwa zachowane są w postaci nieregularnych jam o niekolejnym zagłębieniu¹.

Wokół budownictwa drugiej strefy narosło najwięcej kontrowersyjnych ustaleń wynikających przede wszystkim z braku zachowanych relikwów konstrukcji drewnianych, które pochodziłyby ze starszych faz wczesnego średniowiecza. Poza nielicznymi wyjątkami² obiekty występujące na terenie Niżu interpretowano jako zagłębione części większych budynków naziemnych wykonanych w konstrukcji zrębowej³. Pogląd ten pozostaje w zgodzie z tezą, dość często spotykaną w literaturze przedmiotu, o powszechnym stosowaniu konstrukcji zrębowej na Niżu Polskim od początków wczesnego średniowiecza⁴. Sugestie niektórych badaczy⁵ dotyczące późnego pojawienia się w materiałach archeologicznych relikwów omawianego budownictwa zostawały najczęściej niedostrzeżone, a ich brak nierzadko uzasadniano niewielką szansą zachowania się śladów konstrukcji zrębowej w podłożu⁶.

Wczesnośredniowieczne budownictwo drewniane (VI - XIII w.) z obszaru Niżu Polskiego nie zostało dotąd szczegółowo opracowane. Najszerze ujęcie problemu przedstawił P. Donat, obejmując jednak swymi rozważaniami tak znaczny teren Słowiańszczyzny Zachodniej i Wschodniej siłą rzeczy pominał

¹ K. Godłowski 1979, s. 38; V. V. Sedov 1979, s. 114; I. P. Rusanova 1976.

² J. J. Kramarkowie 1983, s. 107; J. Kaźmierczyk 1969, s. 117, M. Miśkiewiczowa 1982, s. 30.

³ Przede wszystkim P. Donat 1977, s. 119, 1980, s. 48; również K. Godłowski 1979, s. 38; W. Łosiński 1982, s. 119; J. Łodowski 1981, s. 159; A. Porzeziński 1971, s. 100; W. Szymański 1967, s. 229; S. Jasnosz 1963, s. 202.

⁴ J. Kostrzewski 1962, s. 106; Z. Podwińska 1971, s. 77.

⁵ Z. Hilezerówna 1967, s. 194; J. Kaźmierczyk 1969, s. 177.

⁶ Szczególnie Z. Podwińska 1971, s. 77.

wiele istotnych źródeł⁷. Stosunkowo dobrze zostało natomiast rozpoznane budownictwo strefy nadmorskiej⁸ oraz północnej części Dolnego Śląska⁹. Uzupełnieniem powyższych prac są także monografie poświęcone budownictwu Wolina¹⁰, Gdańska¹¹, Wrocławia¹² i Opola¹³. Brak podobnych opracowań dla centralnych partii omawianego obszaru w znacznej mierze utrudnia przedstawienie etapów występowania konstrukcji zrębowej na całym obszarze objętym naszymi rozważaniami.

Niniejsza praca nie pretenduje do pełnego omówienia budownictwa zrębowego we wczesnym średniowieczu. Ujęte zostały w niej wyłącznie obiekty o zachowanej substancji budowlanej, czytelnej pod względem konstrukcyjnym. Analizę materiałów przeprowadzono jedynie pod kątem chronologii obiektów. Pominięto takie kwestie, jak kształty i wymiary domostw, różnice konstrukcyjne czy detal architektoniczny, które wymagają w przyszłości opracowania analityczno-porównawczego.

W świetle dotychczasowej wiedzy o budownictwie drewnianym wczesnego średniowiecza, można wyróżnić jego trzy podstawowe kategorie: 1) naziemne, 2) wziemne oraz 3) nadziemne (lub nawodne), budownictwo o tzw. konstrukcji palowej. Jedynie dwie pierwsze, najczęściej występujące w materiale źródłowym stały się przedmiotem naszych rozważań. Wyłączenie z nich trzeciej kategorii podyktowane zostało nieprecyzyjnym, a niekiedy i niepewnym datowaniem relikwów należących do tego zespołu obiektów.

W materiałach archeologicznych pochodzących z północnej części Dolnego Śląska konstrukcja zrębowa pojawia się dopiero w X w., a ściślej w drugiej połowie tego stulecia¹⁴. Pochodzące z tego okresu relikty (naziemne) odkryte na terenie ośrodka grodowo-miejskiego we Wrocławiu współwystępowały z zabudową o konstrukcji plecionkowej¹⁵. Odmienny kontekst budowlany stwierdzono natomiast w najstarszej fazie osady miejskiej w Opolu¹⁶, gdzie w drugiej połowie X w., jak i w późniejszym okresie dominowała konstrukcja zrębowa¹⁷. Równocześnie pojawia się ona na osadach wiejskich (X - XII w.), o czym świadczą dowodnie odkrycia we Wszemirowie, Mochowie oraz Domanowicach¹⁸. Z obszaru Dolnego Śląska znany jest również przykład zastosowania konstrukcji zrębowej w budownictwie wziemnym (Niemcza) datowany w szerokich ramach na X - XIII w.¹⁹

⁷ P. Donat 1980.

⁸ R. Barnycz-Gupieniec 1984.

⁹ J. Kaźmierczyk 1969.

¹⁰ E. Cnotliwy 1962.

¹¹ R. Barnycz-Gupieniec 1974.

¹² E. Ostrowska 1961.

¹³ W. Hołubowicz 1956.

¹⁴ J. Kaźmierczyk 1969, s. 177.

¹⁵ E. Ostrowska 1961, s. 171 - 173.

¹⁶ W. Hołubowicz 1956.

¹⁷ B. Gediga 1972, s. 181.

¹⁸ J. Kaźmierczyk 1969, s. 177.

¹⁹ W. Hołubowicz, J. Kaźmierczyk 1963, s. 308.

Na terenie Wielkopolski omawianą konstrukcję spotykamy dopiero w obrębie grodów pochodzących z czasów organizacji państwowej (od połowy X w.). Jej relikty zachowane in situ stwierdzono m. in. w Gieczu, Gnieźnie, Kaliszu, Mogilnie i Poznaniu. Zastosowanie konstrukcji zrębowej wydaje się potwierdzone również dla osady wiejskiej w Biskupinie²⁰ (druga połowa X — pierwsza połowa XI w.). Z terenu zachodniej Wielkopolski znane są natomiast obiekty wykonane omawianą techniką odkryte w obrębie grodu plemiennego datowanego na połowę IX w.²¹

W tym miejscu wypada poświęcić kilka uwag datowaniu konstrukcji zabudowy ośrodka gnieźnieńskiego. Weześniejsza niż z X w. metryka konstrukcji zrębowych odkrytych na tym stanowisku wydaje się mocno dyskusyjna²². W warstwie VIII wyróżnionej na podgrodziu²³, w kontakście której wystąpił najniższy poziom budowlany stwierdzono występowanie ceramiki całkowicie obtaczanej, co nie pozwala na przesunięcie jego chronologii do starszych faz wczesnego średniowiecza. Natomiast wcześniejszy horyzont w budownictwie drewnianym Gniezna stanowią być może obiekty wziemne o plecionkowej konstrukcji ścian²⁴. Z analogiczną sytuacją należy się również liczyć w przypadku innych stanowisk na terenie Wielkopolski (np. w Mogilnie²⁵).

Na IX — pierwszą połowę X w. datowana jest zawalona ściana domostwa odkrytego na grodzisku w Moraczewie²⁶. Byłby to najdalej wysunięty na południowy wschód Niżu Polskiego obiekt będący przykładem zastosowania konstrukcji zrębowej w okresie plemiennym. Brak, jak dotąd, bliższych danych o tym znalezisku nie pozwala na jego właściwą ocenę w niniejszym szkicu.

Nieco później w stosunku do obiektów wielkopolskich datowane są relikty konstrukcji zrębowej odkryte na obszarze Mazowsza. Wprawdzie najwcześniejsze z nich pochodzą zapewne już z końca X w.²⁷, to jednak z jej powszechnym stosowaniem można się liczyć dopiero od XI w. Najlepiej, jak dotąd, prześledzono charakter zabudowy na grodzisku w Czersku²⁸. Do X w. na terenie osady występowały głównie obiekty wznoszone w konstrukcji słupowej, natomiast począwszy od momentu wzniesienia w połowie XI w. grodu zaczyna dominować budownictwo naziemne o zrębowej konstrukcji ścian. Technike wieńcową stosowano również w budownictwie wziemnym, co dowodnie stwierdzono na grodzisku w Stupsku datowanym na XI - XII w.²⁹ Dwie chaty zrębowe odkryte w obrębie domniemanego miejsca kultowego w Wyszogrodzie

²⁰ Z. W. Szafraniec 1961.

²¹ S. Kurnatowski 1962, s. 12.

²² G. Mikołajczyk 1973, s. 35 - 37.

²³ Najstarsza warstwa wczesnośredniowieczna wyróżniona w trakcie badań prowadzonych w 1936 r. na stanowisku 13b, G. Mikołajczyk 1973, s. 36 - 37.

²⁴ G. Mikołajczyk, K. Żurowski 1957, s. 258 - 260.

²⁵ J. Chudziakowa 1984, s. 15.

²⁶ Cz. Strzyżewski 1981, s. 160.

²⁷ K. Musianowicz 1950.

²⁸ J. Rauhutowa 1976, s. 50 - 59.

²⁹ L. Gajewski i inni 1970, s. 15 - 172.

były jedynymi relikdami tego typu na terenie Mazowsza datowanymi na starsze fazy wczesnego średniowiecza³⁰, jednak tak wczesną chronologię tego znaleziska zakwestionowała ostatnio M. Miśkiewiczowa³¹.

Z sytuacją analogiczną do tej, jaką obserwujemy we wschodniej części Wielkopolski oraz Śląska, mamy do czynienia w przypadku Kujaw oraz przyległych do nich: Ziemi Chełmińskiej oraz Dobrzyńskiej. Najstarsze domostwa wykonane w konstrukcji zrębowej pochodzą na tym obszarze dopiero z drugiej połowy X w. i wiążą się zawsze z ośrodkami grodowymi (Kruszwica, Skrwilno, Toruń). Chronologię chat ze Skrwilna pochodzących z II fazy grodu datowanej w szerokich ramach od połowy IX do końca X w. pozwala nam uściślić (na drugą połowę X w.) pewien procent ceramiki całkowicie obtaczaanej, który wystąpił w poziomie osadniczym wiążącym się z tymi obiektami. Do fazy wcześniejszej należą natomiast reliktury konstrukcji słupowych³².

Odmianą sytuację w budownictwie drewnianym obserwujemy na pograniczu pomorsko-wielkopolskim. Najwcześniej datowaną konstrukcją zrębową odkryto jak dotąd na osadzie w Ujściu (VII w.)³³. Na tym stanowisku stwierdzono ją również w warstwach osadniczych pochodzących z VIII - IX w. oraz w obrębie dwunastowiecznego grodu³⁴. Na IX w. datowana jest zabudowa o konstrukcji zrębowej stwierdzona dowodnie w obrębie grodziska w Santoku, jednak przynajmniej do końca VIII w. istniejąca w tym miejscu osada otwarta charakteryzowała się zabudową w konstrukcji plecionkowej³⁵. Podobnie jak w Ujściu oraz innym ośrodku pogranicza pomorsko-wielkopolskiego Nakle³⁶, również w obrębie santockiego grodu państwowego X - XII w. dominowała konstrukcja zrębowa.

Zbliżoną sytuację obserwujemy również na Pomorzu, gdzie konstrukcja zrębowa pojawia się w IX w. w zespołach wczesnomiejskich związanych z plemiennymi strukturami³⁷. W Szczecinie w końcu pierwszej ćwierci IX w. w miejsce wcześniejszej zabudowy o konstrukcji plecionkowej, pojawiają się naziemne domostwa zrębowe³⁸. W podobnej technice na przełomie trzeciej i czwartej ćwierci IX w. wzniesiono również budynki w obrębie nowo powstającego grodu. Na drugą połowę IX w. datowane są tak samo reliktury konstrukcji zrębowej odkryte na podgrodziu w Starogardzie³⁹. Odmienny kontekst budowlany stwierdzono natomiast w ośrodku kołobrzesckim. Pomimo że domostwa w konstrukcji zrębowej znane są już z terenu dziewięciowiecznego grodu, to

³⁰ B. Gierlach 1984, s. 36.

³¹ M. Miśkiewiczowa 1982, s. 36.

³² J. Chudziakowa 1969, w. 95.

³³ L. Leciejewicz 1961, s. 16.

³⁴ E. Naumowicz 1963, s. 19.

³⁵ U. Dymaczewska, A. Dyma czewski 1967, s. 191 - 200.

³⁶ K. Przewoźna 1969, s. 203.

³⁷ W. Łosiński 1982, s. 124 - 134.

³⁸ L. Leciejewicz, W. Łosiński 1984, s. 245 - 252.

³⁹ R. Rogosz 1973, s. 243.

jednak zasadniczy trzon zabudowy tworzyły domostwa o konstrukcji plecionkowej⁴⁰. Pod koniec X w. w większości ośrodków miejskich Pomorza, z wyjątkiem Wolina⁴¹, dominowała już konstrukcja zrębowa (Gdańsk, Kamień Pomorski, Szczecin).

Znaczące dysproporcje w liczbie odkrywanych źródeł pochodzących ze starszych i młodszych faz wczesnego średniowiecza oraz ich strefowe występowanie w IX w., pozwalają sądzić, że jest to odbicie rzeczywistej sytuacji w budownictwie drewnianym tego okresu na obszarze Niżu Polskiego. Nie może tego również zmienić fakt, że w przypadku omawianej konstrukcji istniały niewielkie możliwości — zwłaszcza na osadach otwartych — zachowania się jej w podłożu w postaci uchwytnych archeologicznie śladów. Dotyczy to również młodszych faz wczesnego średniowiecza, z których pochodzą dobrze udokumentowane relikty zrębu występujące na osadach wiejskich.

Relikty drewnianej substancji budowlanej są zwykle jedyną przesłanką dla interpretacji naziemnych partii obiektów. W przypadku domostw zagłębionych, oprócz potencjalnego występowania elementów konstrukcji drewnianych, istnieje zawsze możliwość zachowania się prostokątnej lub nieregularnie prostokątnej jamy pośrednio informującej o zastosowanej technice budowlanej. Analiza tego typu obiektów z terenu Wielkopolski wykazała wyraźny wzrost od połowy X w. liczby półziemianek oraz ziemianek o prostokątnych kształtach. Podobne spostrzeżenie dotyczy również ich rozmiarów często przekraczających w drugiej połowie X w. — pierwszej połowie XI w. 14 m². Również na innych obszarach Niżu obiekty tego typu pojawiają się dopiero w młodszych fazach wczesnego średniowiecza: na Mazowszu (np. Gozdowo⁴²) oraz Śląsku (np. Sądowel⁴³). Zjawisko to najlepiej prześledzono na osadzie w Sądowlu, gdzie w III fazie datowanej na X/XI - XIII w., w miejsce owalnych lub nieregularnych jam występujących wcześniej na tym stanowisku pojawiają się prostokątne obiekty (np. budynek 6 o powierzchni ponad 24 m²)⁴⁴.

Uznając, że rozpowszechnienie się konstrukcji zrębowej nastąpiło dopiero w X w. (a na niektórych obszarach już od IX w.), sprawą otwartą pozostaje nadal kwestia podstawowej techniki stosowanej w budownictwie drewnianym VI - IX w. Na terenie Niżu odkryto, jak dotąd, wiele datowanych na ten okres reliktyw konstrukcji słupowej i plecionkowej. Ich rzadsze występowanie w X - XII w. może być odbiciem dominującej roli, jaką odgrywało już wtedy budownictwo zrębowe. Potwierdzeniem rozpowszechnienia konstrukcji lżejszego typu w starszych fazach wczesnego średniowiecza może być niewątpliwie zabudowa jednego z najlepiej zbadanych grodów Wielkopolski doby ple-

⁴⁰ W. Łosiński 1982, s. 128.

⁴¹ E. Cnotliwy 1962, s. 44.

⁴² K. Musianowicz 1951/52, s. 275.

⁴³ J. Łodowski 1972, s. 201.

⁴⁴ J. Łodowski 1972, s. 81.

miennej — Bonikowa. Sprzyjające warunki terenowe sprawiły, że zachowały się relikty konstrukcji domostw wykonanych wyłącznie w konstrukcji słupowo-plecionkowej⁴⁵. Dodatkowym argumentem przemawiającym za rozpowszechnieniem tego typu technik budowlanych jest fakt, że na wielu stanowiskach wielowarstwowych relikty konstrukcji plecionkowej lub słupowej albo występowały w poziomach osadniczych bezpośrednio poprzedzających warstwy, w których pojawia się konstrukcja zrębowa, albo wraz z tą ostatnią tworzyły wspólnie najstarszy kontekst budowlany (np. Kołobrzeg).

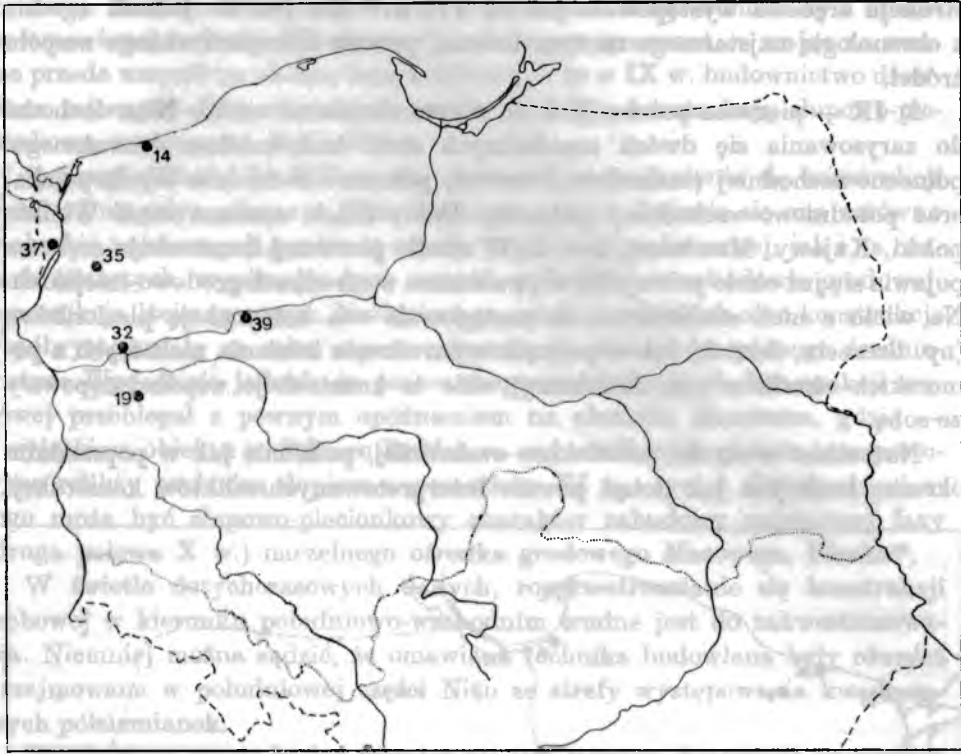
Biorąc pod uwagę pewne chronologiczne prawidłowości pojawiania się w materiałach archeologicznych konstrukcji zrębowej w różnych częściach Niziu Polskiego, można podjąć próbę przedstawienia etapów jej rozpowszechniania się na omawianym obszarze:

Ryc. 1. Mapa stanowisk archeologicznych ze śladami budownictwa zrębowego na Niziu Polskim z VII - VIII w., linią kropkowaną zaznaczono południową granicę Niziu Polskiego, numeracja stanowisk na mapie zgodna z załączonym wykazem, dotyczy ryc. 1 - 4

Fig. 1. Carte des stations archéologiques avec les vestiges de la construction à poutres horizontales sur la Plaine Polonaise au VIIe - VIIIe s.; ligne pointillée marque la limite sud de la Plaine Polonaise; numération des stations sur la carte est conforme à la liste ci-jointe, elle concerne les figures 1 - 4.

⁴⁵ Z. Hołowińska 1956.

Ryc. 2. Mapa stanowisk archeologicznych ze śladami budownictwa zrębowego na Niżu Polskim z IX — 1 połowa X w.

Fig. 2. Carte des stations archéologiques avec les vestiges de la construction à poutres horizontales sur la Plaine Polcaise du IXe et de la 1ère moitié du Xe siècle.

1) VII - VIII w. — niemalże całkowity brak relikwów konstrukcji zrębowej datowanych na ten okres, ryc. 1. Stwierdzono je, jak dotąd, jedynie na osadzie otwartej w Ujściu, co w znacznym stopniu uniemożliwia określenie jej miejsca w budownictwie tego czasu. Niemniej znalezisko to stanowi dowód znajomości konstrukcji zrębowej w najstarszych fazach wczesnego średniowiecza. Wyjątkowość jego pozwala jednak przypuszczać, że nie była ona szeroko rozpowszechniona w budownictwie VII - VIII w., zdominowanym zapewne przez konstrukcję słupową i plecionkową. Być może na początku cma-wianego okresu mamy do czynienia z sytuacją analogiczną do późnego okresu rzymskiego, tzn. rozpowszechnione jest przede wszystkim budownictwo słupowe, natomiast dowodnie stwierdzona konstrukcja zrębowa odgrywa zapewne drugorzędą rolę⁴⁶. Przypuszczenia te nie pokrywają się z dotychczasowymi ustaleniami dotyczącymi zwłaszcza strefy nadbałtyckiej, bowiem wraz z północnym Połabiem została ona zaliczona do obszarów, gdzie kon-

⁴⁶ Por. uwagi na ten temat K. Godłowski 1969, s. 305 - 331.

struktura zrębowa występowała już od VII w.⁴⁷ Nie jest to jednak zgodne z chronologią najstarszego na tym terenie, pewnie interpretowanego zespołu źródeł.

2) IX – pierwsza połowa X w. – w tym okresie na terenie Niżu dochodzi do zarysowania się dwóch zasadniczych stref budownictwa drewnianego: północno-zachodniej (zachodnie Pomorze, północno-zachodnia Wielkopolska) oraz południowo-wschodniej (północny Dolny Śląsk, znaczna część Wielkopolski, Kujawy, Mazowsze), ryc. 2. W strefie pierwszej konstrukcja zrębowa pojawia się już około połowy IX w., zwłaszcza w ośrodkach grodowo-miejskich. Na wielu z nich stwierdzono, że zastępowała ona konstrukcję plecionkową (np. Szczecin, Santok) lub w początkowym okresie istnienia niektórych z pomorskich ośrodków (np. Kołobrzeg) obie te konstrukcje współwystępowały ze sobą.

Natomiast w strefie południowo-wschodniej, podobnie jak w poprzednim okresie, brak jest jak dotąd pewnie interpretowanych relikwów konstrukcji

Ryc. 3. Mapa stanowisk archeologicznych ze śladami budownictwa zrębowego na Niżu Polskim z 2 połowy X w.

Fig. 3. Carte des stations archéologiques avec les vestiges de la construction à poutres horizontales sur la Plaine Polonaise de la 2e moitié du Xe siècle.

⁴⁷ R. Barnycz-Gupieniec 1984.

zrębowej. Pomimo istnienia pewnych przesłanek o stosowaniu na tym obszarze omawianej techniki (Moraczewo?) należy przypuszczać — mając na uwadze przede wszystkim obecną bazę źródłową — że w IX w. budownictwo drewniane tej części Niżu charakteryzowało się lekką konstrukcją słupowo-plecionkową, a zwłaszcza plecionkową.

3) druga połowa X - XII w. to okres rozpowszechnienia się konstrukcji zrębowej na całym obszarze Niżu Polskiego, ryc. 3. Pojawia się ona zarówno w obrębie najstarszych grodów z czasów organizacji państwowej, jak i na osadach otwartych, wypierając tym samym, zwłaszcza w zabudowie grodowej, konstrukcje lżejszego typu. Natomiast na osadach wiejskich obie konstrukcje współwystępowały ze sobą zapewne jeszcze do początków późnego średniowiecza. Wydaje się jednak, że proces rozpowszechniania się konstrukcji zrębowej przebiegał z pewnym opóźnieniem na obszarze Mazowsza, gdzie — z wyjątkiem obiektu ze Starego Bródna — najwcześniejsze pewnie interpretowane relikty pochodzą dopiero z początków XI w., ryc. 4. Potwierdzeniem tego może być słupowo-plecionkowy charakter zabudowy najstarszej fazy (druga połowa X w.) naczelnego ośrodka grodowego Mazowsza, Płocka⁴⁸.

W świetle dotychczasowych danych, rozprzestrzenianie się konstrukcji zrębowej w kierunku południowo-wschodnim trudne jest do zakwestionowania. Niemniej można sądzić, że omawiana technika budowlana były również przejmowana w południowej części Niżu ze strefy występowania kwadratowych półziemianek.

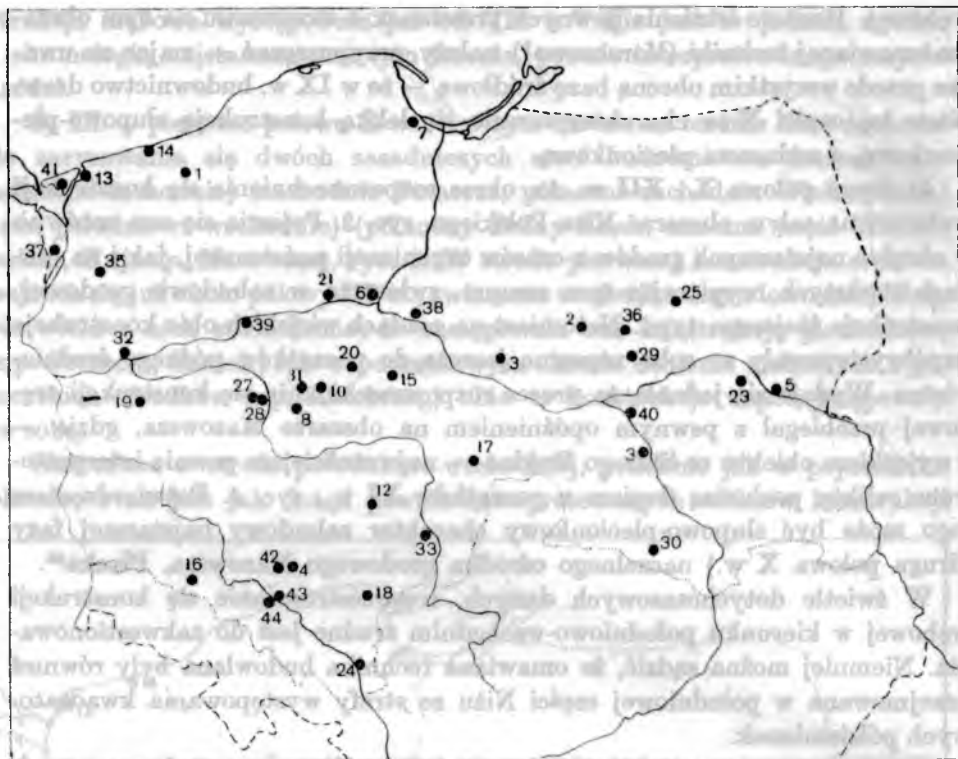
Na obecnym etapie badań również nie jest możliwa odpowiedź na pytanie o genezę pojawienia się w IX w. omawianej konstrukcji na znacznych połaciach południowo-zachodniej części Niżu. Ustalenia chronologiczne dotyczące budownictwa zrębowego w strefie nadbałtyckiej, pozwalają jednak sądzić, że jego stosunkowo późne pojawienie się na Pomorzu nie odbiega zasadniczo od ogólnej sytuacji w zachodniej części tej strefy (np. północne Połabie — pojawienie się konstrukcji zrębowej przypada dopiero na przełom IX/X w.⁴⁹ Zbliżony obraz budownictwa drewnianego obserwujemy na Rusi, na północ od strefy występowania — charakterystycznych dla kultury wczesnosłowiańskiej — kwadratowych półziemianek. Poza zespołem obiektów pochodzących z VIII — pierwsza połowa X w. grupujących się w nowogrodzko-pskowskim rejonie, nie stwierdzono na tym obszarze występowania naziemnych domostw zrębowych datowanych przed połową X w.⁵⁰

Przyjęcie wieloetapowego rozpowszechniania się omawianego typu budownictwa na obszarze Niżu oraz hipoteza o jego sporadycznym występowaniu w najstarszych fazach wczesnego średniowiecza stawiają częstą w literaturze przedmiotu zrębową rekonstrukcję chat z VI - VIII w., których rzekomymi pozostałościami są owalne jamy odkrywane na tym terenie, pod znakiem zapytania. Nieprawdopodobne jest, aby wyraźna destabilizacja osadnicza oraz

⁴⁸ W. Szafranski 1983, s. 193.

⁴⁹ R. Barnycz-Gupieniec 1984, s. 161 - 166.

⁵⁰ P. A. Rappoport 1975, s. 117.

Ryc. 4. Mapa stanowisk archeologicznych ze śladami budownictwa zrębowego na Niziu Polskim z XI - XII w.

Fig. 4. Carte des stations archéologiques avec les vestiges de la construction à poutres horizontales sur la Plaine Polonoise du XIe - XIIe s.

związana z nią bezpośrednio dyskontynuacja kultury materialnej, które objęły tereny Niziu na przełomie V/VI w., nie odbiły się również w budownictwie. Względna jednolitość najstarszego zespołu obiektów ziemnych (VI - VIII) wskazuje, że charakter zabudowy nie ulega w tym okresie większym zmianom. Wątpliwe jest zatem, aby słupowe budownictwo późnorzymskie zostało niemalże całkowicie zastąpione — przyjmując powszechność występowania owalnych obiektów — przez konstrukcję zrębową, wymagającą wyspecjalizowanej obróbki⁵¹, tym bardziej, że dominacja budownictwa słupowo-plecionkowego w VI - IX w. wydaje się dobrze poświadczona dla niektórych obszarów Polski⁵². Jedyny znany z terenu Niziu Polskiego przykład konstrukcji zrębowej z Ujścia datowany przed IX w. nie może potwierdzać tezy o powszechności stosowania tej techniki budowlanej w najstarszych fazach wczesnego średniowiecza, a co najwyżej może być jedynie podstawą do kwestionowania wyłączności budownictwa innego typu na omawianym obszarze.

⁵¹ Por. K. Godłowski 1969, s. 305 - 331; 1981, s. 105 - 106.

⁵² M. Kaczkowski 1971, s. 37; J. Kaźmierczyk 1969, s. 177.

BIBLIOGRAFIA

Wykaz skrótów: AP — Archeologia Polski; FAP — Fontes Archaeologici Posnanienses; MW — Materiały Wczesnośredniowieczne; MZ — Materiały Zachodniopomorskie; SiLA — Silesia Antiqua; SiA — Slavia Antiqua; SA — Sprawozdania Archeologiczne; SPMA — Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego; WA — Wiadomości Archeologiczne; ZNUMK — Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; ZZM — Zielonogórskie Zeszyty Muzealne.

- Barnycz-Gupieniec R. 1974, *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X - XIII wieku*, Gdańsk.
- 1984, *Mieszkalne budownictwo drewniane w strefie nadbałtyckiej we wczesnym średniowieczu*, Łódź.
- Cnotliwy E. 1962, *Pozostałości budownictwa drewnianego z IX - XII w. ze stanowiska 4 w Wolinie*, MZ, 8, s. 29 - 84.
- Chudziakowa J. 1969, *Tymczasowe wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym (stanowisko 1) w Skrwilnie, pow. rypiński*, ZNUMK, Archeologia II, s. 87 - 102.
- 1983, *Toruń najdawniejszy i wczesnośredniowieczny*, w: *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*, Warszawa.
- 1984, *Romański kościół benedyktynów w Mogilnie*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, Seria C, t. 1.
- Dąbrowscy I., K., Kozłowska R. 1964, *Badania archeologiczne na Zawodziu w Kaliszu w latach 1961 i 1962*, SA, 16, s. 197 - 219.
- Donat P. 1977, *Die unregelmässigen Gruben und der Hausbau bei den Nordwestslawen*, SiA, 24, s. 119 - 138.
- 1980, *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. - 12. Jahrhundert*, Berlin.
- Dymaczewska U., Dymaczewski A. 1967, *Wczesnośredniowieczny Santok*, SiA, 14, s. 185 - 214.
- Gajewski L., Górski I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W. 1970, *Badania sondazowe grodzisk Mazowsza i Podlesia w latach 1966 - 1968*, SA, 12, s. 151 - 172.
- Garczyński W. 1966, *Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznym Kamieniem i okolicą*, Rocznik Kamieński, 1, s. 109 - 116.
- Gediga B. 1972, *Badania wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w 1968 i 1969 roku oraz omówienie najważniejszych wyników zakończonych prac*, SA, 24, s. 175 - 215.
- Gierlach B. 1984, *Świt Mazowsza*, Warszawa.
- Godłowski K. 1969, *Budownictwo, rozplanowanie i wielkość osad kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, WA, 34, s. 305 - 331.
- 1979, *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V - VII w. n.e.*, Kraków.
- 1981, *Kultura przeworska: Budownictwo*, w: *Prahistoria ziem polskich*, t. 5, Wrocław.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z. 1980, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5, Wrocław.
- Hilczerówna Z. 1967, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław.
- Hołowińska Z. 1956, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w pow. kościańskim*, Poznań.
- Hołubowicz W. 1956, *Opole w wiekach X - XII*, Katowice.
- Hołubowicz W., Kaźmierczyk J. 1963, *Z badań Niemczy Śląskiej w latach 1950 - 1961*, SA, 15, s. 288 - 315.
- Informator Archeologiczny 1969, *Badania 1968*, Warszawa; 1975 — *Badania 1974*,

- Warszawa; 1976 — Badania 1975, Warszawa; 1977 — Badania 1976, Warszawa; 1978 — Badania 1977, Warszawa; 1981 — Badania 1980, Warszawa.
- Jasnosz S. 1963, *Z problematyki badań wczesnośredniowiecznych osad otwartych na podstawie wykopalisk w Bruszczewie, pow. Kościan.*, FAP, 14, s. 198 - 205.
- Kaczkowski M. 1971, *Charakterystyka osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Głogowa od połowy V do połowy XI wieku w świetle źródeł archeologicznych*, ZZM, t. 2, s. 5 - 37.
- 1984, *Głogów wczesnośredniowieczny w świetle wykopalisk*, w: *Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*, Wrocław, s. 59 - 68.
- Kaźmierczyk J. 1969, *Budownictwo mieszkaniowe z drewna w VI - XIII w. na obszarze Śląska*, AP, 14, s. 167 - 214.
- 1970, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*. Część druga, Wrocław.
- Kierzkowska E. 1966, *Sprawozdanie z prac terenowych prowadzonych w Radomiu w latach 1959 - 1964*, SA, 18, s. 207 - 217.
- Kostrzewski B. 1964, *Wyniki badań archeologicznych w Gieczu w latach 1960 i 1961*, SA, 16, s. 170 - 176.
- Kostrzewski J. 1962, *Kultura prapolska*, Warszawa, wyd. 2.
- Kramarkowie J., J. 1983, *Osadnictwo z okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza w Strachowie, woj. Wrocław*, SiLA, 25, s. 85 - 110.
- Kurnatowski S. 1959, *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w Międzyrzeczu Wielkopolskim w latach 1954 i 1955*, SA, 6, s. 99 - 107.
- 1962, *Wyniki dalszych badań nad Międzyrzeczem*, Z otchłani wieków, 28, s. 9 - 15.
- Lodowski J. 1972, *Sądowel we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.
- 1981, *Osada wczesnośredniowieczna z VI - VII w. w Chwałkowie, woj. Wałbrzych*, SA, 23, s. 149 - 162.
- Leciejewicz L. 1961, *Ujście we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.
- Leciejewicz L., Łosiński W. 1983, *Rozwój osady i jej rozbudowa*, w: *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze zamkowe*, Wrocław, s. 245 - 252.
- Łosiński W. 1982, *Osadnictwo plemienne Pomorza (VI - X wiek)*, Wrocław.
- Mikołajczyk G. 1973, *Początki Gniezna. Źródła archeologiczne*, Warszawa.
- Mikołajczyk G., Żurowski K. 1957, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Gnieźnie w 1955 r.*, SA, 3, s. 249 - 268.
- Miśkiewiczowa M. 1981, *Mazowsze wschodnie we wczesnym średniowieczu*, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- 1982, *Mazowsze plockie we wczesnym średniowieczu*, Płock.
- Musianowicz K. 1950, *Chata z podcieniem odkryta na osadzie podgrodowej w Bródnie Starym, pow. warszawski*, SPMA, 3, z. 1 - 4.
- 1951/52, *Cmentarzysko i osada wczesnohistoryczna w Gozdowie, pow. Sierpc*, WA, 18, s. 345 - 384.
- Nadolski A. 1955, *Prace badawcze Stacji Archeologicznej w Łęczycy w latach 1953 - 1954*, SA, 1, s. 103 - 116.
- Naumowicz E. 1963, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Ujściu, pow. Chodzież, w 1961 roku*, SA, 15, s. 199 - 207.
- Nowak A. 1966, *Badania archeologiczne na Ostrowie Leśnickim, pow. Gniezno, w 1963 roku*, SA, 18, s. 179 - 188.
- Ostrowska E. 1961, *Wczesnośredniowieczne budownictwo drewniane na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, SiLA, 3, s. 164 - 179.
- Podwińska Z. 1971, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.
- Porzeziński A. 1971, *Wstępne wyniki badań na osadzie wczesnośredniowiecznej w Dziezicach, pow. Myślibórz, w 1970 r.*, MZ, 17, s. 97 - 112.
- Przewoźna K. 1969, *Badania wykopaliskowe w Nakle nad Notecią w latach 1963 - 1965*, SA, 20, s. 203.

- Rauhut L., Rauhut J., Potemski G. 1959, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie, pow. Bydgoszcz na grodzisku „Wyszogród” w roku 1958*. WA, 26, s. 142 - 163.
- Rauhutowa J. 1976, *Czersk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*, Wrocław.
- Rappoport P. A. 1975, *Drewnerskoe żiliście*, Leningrad.
- Rogosz R. 1973, *Początki Stargardu w świetle dotychczasowych wyników badań archeologicznych*, MZ, 19, s. 215 - 384.
- Rusanova I. P. 1976, *Slavjanske drevnosti VI - VII v.v.*, Moskwa.
- Sedov V. V. 1979, *Proischozdenie i rannaja istorija Slawjan*, Moskwa.
- Strzyżewski Cz. 1981, *Moraczewo*, Informator Archeologiczny, Badania 1980, Warszawa.
- Szafrński W. 1983, *Płock we wczesnym średniowieczu*, Warszawa.
- Szafransey Z. W. 1961, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, Wrocław.
- Szymański W. 1967, *Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. Zespół osadniczy z VI - VII wieku*, Wrocław.

WYKAZ STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH ZE ŚLADAMI BUDOW- NICTWA ZRĘBOWEGO Z OKRESU WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO Z NIŻU POLSKIEGO

1. BIAŁOGARD, gm. loco, woj. koszalińskie, R. Barnycz-Gupieniec 1984.
2. BOGURZYN, gm. Wiśniewo, woj. ciechanowskie; M. Miśkiewiczowa 1982.
3. CZERSK, gm. Góra Kalwaria, woj. warszawskie; J. Rauhutowa 1976.
4. DOMANOWICE, gm. Trzebnica, woj. wrocławskie; J. Kaźmierczyk 1969.
5. DROHICZYN, gm. loco, woj. białostockie; K. Musianowicz 1957.
6. FORDON, gm. loco, woj. bydgoskie; L. Rauhut, J. Rauhut i G. Potemski 1960.
7. GDAŃSK, woj. gdańskie; R. Barnycz-Gupieniec 1974.
8. GIECZ, gm. Dominowo, woj. poznańskie; B. Kostrzewski 1964.
9. GŁOGÓW, gm. loco, woj. legnickie; M. Kaczkowski 1984.
10. GNIEZNO, gm. loco, woj. poznańskie; G. Mikołajczyk 1973.
11. GRODNIA, gm. Mochowo, woj. płockie; M. Miśkiewiczowa 1982.
12. KALISZ, woj. kaliskie; I. K. Dąbrowey, R. Kozłowska 1964.
13. KAMIEŃ POMORSKI, gm. loco, woj. szczecińskie; W. Garczyński 1966.
14. KOŁOBRZEG, gm. loco, woj. koszalińskie; W. Łosiński 1982.
15. KRUSZWICA, gm. loco, woj. bydgoskie; Informator Archeologiczny 1969, 1975, 1976.
16. LEGNICA, woj. legnickie; J. Kaźmierczyk 1969.
17. ŁĘCZYCA, gm. Drużbice, woj. piotrkowskie; A. Nadolski 1955.
18. MIECHOWA, gm. Byczyna, woj. opolskie; J. Kaźmierczyk 1969.
19. MIĘDZYRZECZ, gm. loco, woj. gorzowskie; S. Kurnatowski 1959, 1962.
20. MOGILNO, gm. loco, woj. bydgoskie; J. Chudziakowa 1984.
21. NAKŁO, gm. loco, woj. bydgoskie; K. Przewoźna 1970.
22. NIEMCZA, gm. loco, woj. wałbrzyskie; W. Hołubowicz, J. Kaźmierczyk 1963.
23. NIEWIADOMA, gm. Sabnie, woj. siedleckie; M. Miśkiewiczowa 1981.
24. OPOLE, woj. opolskie; W. Hołubowicz 1956, B. Gediga 1972.
25. OSTROŁĘKA, woj. ostrołęckie; Informator Archeologiczny 1978.
26. POZNAŃ-OSTRÓW TUMSKI, woj. poznańskie; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980.
27. POZNAŃ-SOŁACZ, woj. poznańskie; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980.
28. POZNAŃ-STARE MIASTO, woj. poznańskie; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980.
29. PULTUSK, gm. loco, woj. ciechanowskie; Informator Archeologiczny 1981.
30. RADOM, woj. radomskie; E. Kierzkowska 1966.
31. RYBITWY, gm. Łubowo, woj. poznańskie; A. Nowak 1966.
32. SANTOK, gm. loco, woj. gorzowskie; U. Dymaczewska i A. Dymaczewski 1967.
32. SANTOK, gm. loco, woj. gorzowskie; U. Dymaczewska i A. Dymaczewski 1967.
33. SIERADZ, woj. sieradzkie; Informator Archeologiczny 1977.
34. SKRWILNO, gm. loco, woj. włocławskie; J. Chudziakowa 1969.
35. STARGARD SZCZECIŃSKI, gm. loco, woj. szczecińskie; R. Rogosz 1973.
36. STUPSK, gm. loco, woj. ciechanowskie; M. Miśkiewiczowa 1982.
37. SZCZECIN, woj. szczecińskie; L. Leciejewicz, W. Łosiński 1983.
38. TORUŃ, woj. toruńskie; J. Chudziakowa 1983.
39. UJŚCIE, gm. loco, woj. pilskie; L. Leciejewicz 1961, E. Naumowicz 1963.
40. WARSZAWA-STARE BRÓDNO; woj. warszawskie; K. Musianowicz 1956.
41. WOLIN, gm. loco, woj. szczecińskie; E. Cnotliwy 1962.
42. WSZEMIRÓW, gm. Prusice, woj. wrocławskie; J. Kaźmierczyk 1969.
43. WROCLAW-OSTRÓW TUMSKI, woj. wrocławskie; E. Ostrowska 1961.
44. WROCLAW-STARE MIASTO; woj. wrocławskie; J. Kaźmierczyk 1970.

QUELQUES RECHERCHES SUR LA CONSTRUCTION À POUTRES
HORIZONTALES DANS LA PLAINE POLONAISE PENDANT LE HAUT
MOYEN-ÂGE

par

WOJCIECH CHUDZIAK (Toruń)

Résumé

Au VIe - VIIe siècle, sur les territoires des peuples slaves occidentaux se sont différenciées deux zones de construction d'habitation: celle de sud-est, où apparaissent régulièrement les cabanes carrées à demi-enfoncées, et celle de nord-ouest dans laquelle les vestiges de l'architecture se sont conservés en forme d'irrégulières cavités. On interprète le plus souvent ces objets comme les parties enfoncées de plus grands bâtiments construits au niveau de la terre exécutés en construction à poutres horizontales. Cette opinion est conforme à la thèse, rencontrée très souvent dans la littérature spéciale, que la construction à poutres horizontales était répandue sur la Plaine Polonaise depuis le commencement du Haut Moyen-Âge.

L'analyse des matériaux des sources des terrains de Basse-Silésie, Grande Pologne, Masovie, Cujavie, Terres de Chełmno et de Dobrzyń permet de supposer que les maisons de construction à poutres horizontales n'ont commencé paraître qu'à partir de la 2ème moitié du Xe siècle et avant tout dans les castra. On observe la situation différente sur les terrains de la Grande-Pologne, proches de la Poméranie, d'où provient le bâtiment de construction à poutres horizontales le plus ancien en date sur les terrains de la Plaine Polonaise (Ujście, VIIe siècle), ainsi qu'en Poméranie où il n'apparaît qu'au IXe siècle dans les premiers centres urbains.

Les disproportions dans la quantité des sources découvertes, provenant des phases plus anciennes et plus récentes du Haut Moyen-Âge, ainsi que le fait qu'elles apparaissent en zones au IXe siècle, permettent de juger que c'est la répercussion de la situation réelle dans l'architecture en bois de cette période sur la Plaine Polonaise.

Sur ce terrain on a découvert plusieurs restes des constructions de poteaux datant du VIIe - IXe siècles. Le fait qu'elles paraissent plus rarement entre le Xe - XIIIe siècle peut être le reflet du rôle dominant de la construction à poutres horizontales dans ce temps. La structure de Bonikowo, enceinte fortifiée de Grande-Pologne, une de mieux explorées, confirme l'extension de la construction de type plus léger dans les phases plus anciennes du Haut Moyen-Âge; on n'y a trouvé que des cabanes de construction de poteaux et en clayonnage. L'argument supplémentaire en faveur de l'extension de ce type de technique de construction est le fait que dans maintes stations à plusieurs couches les débris des constructions en clayonnage paraissent aux horizons devançant les couches où apparaît la construction à poutres horizontales (p.ex. Santok, Szczecin).

En tenant compte de certaines régularités chronologiques dans lesquelles paraissent, dans les matériaux archéologiques, les constructions à poutres horizontales dans les différentes parties de la Plaine Polonaise, on peut essayer de présenter les étapes de son extension sur ces terrains:

1. VIIe - VIIe s. — l'absence presque totale des débris de la construction à poutres horizontales datant cette période (fig. 1). On les a confirmés, jusqu'à présent, uniquement dans l'habitat ouvert à Ujście, ce qui rend impossible, au haut degré, de définir sa place dans l'architecture en bois de ce temps. Néanmoins, cette trouvaille constitue la preuve de la connaissance de la construction à poutres horizontales dans les phases plus anciennes du Haut Moyen-Âge. Son caractère exceptionnel permet de supposer qu'elle n'était pas largement répandue dans l'architecture du VIIe et VIIIe s., dominée certainement par la construction de poteaux.

2. IXe s. — 1ère moitié du Xe s. Pendant cette période, sur les terrains de la Plaine, commencent à se dessiner deux zones fondamentales de l'architecture en bois: celle de nord-ouest (Poméranie occidentale, le nord-ouest de la Grande-Pologne) et celle de sud-est (le nord de la Basse-Silésie, la partie considérable de la Grande-Pologne, Cujavie, Masovie) — fig. 2. Dans la première zone la construction à poutres horizontales apparaît déjà vers la moitié du IXe s., surtout dans les castra; par contre, dans la zone sud-est, de même que pendant la période antérieure, l'architecture se caractérisait par la légère construction de poteaux et en clayonnage et, avant tout, par la construction en clayonnage.

3. 2e moitié du Xe s. — XIIe s. C'est la période de l'expansion de la construction à poutres horizontales sur tout le territoire de la Plaine Polonaise (fig. 3). Ce processus se déroulait avec un certain retard sur le terrain de Masovie, où — à l'exception d'un seul objet — les débris les plus anciens et interprétés avec sûreté ne proviennent que du commencement du XIe s. (fig. 4).

4. Si l'on accepte l'extension à plusieurs étapes de la construction à poutres horizontales sur les terrains de la Plaine Polonaise, si l'on accepte aussi l'hypothèse qu'elle apparaissait sporadiquement pendant les phases les plus anciennes du Haut Moyen-Âge, la reconstruction des cabanes du VIIe - VIIIe s., dont les restes supposés sont les cavités ovales découvertes sur ce terrain, devient problématique. L'unique exemple connu de la construction à poutres horizontales de Ujście, datant d'avant IXe s., ne peut pas confirmer la thèse que cette technique de construction était employée universellement pendant les phases les plus anciennes du Haut Moyen-Âge, tout au plus, il peut servir de base pour contester l'exclusivité de la construction d'un autre genre sur ce terrain.